

Ráduly Zsuzsanna
(Budapest, Magyarország)

AZ EMBERI KÜLSŐ ÁBRÁZOLÁSA
A MAGYAR ÉS A LENGYEL FRAZEOLÓGIÁBAN
(A NÖVÉNY- ÉS AZ ÁLLATVILÁG TÜKRÉBEN)

Abstract: Every language is characterized by such phraseological units and metaphors that are in connection with both the plant and animal world. The main goal of this paper is the presentation of the humans external look in Polish and Hungarian phraseology. This analysis may be performed in several ways, however for the sake of this article the external human look is the only topic of investigation, which can be observed in most of the plants and animals comparisons.

Keywords: linguistic image of the world, animal and plant world, phraseology

Minden nyelvben találkozunk olyan frazeológiai kapcsolatokkal, metaforákkal, közmondásokkal stb., amelyekben a rögzült kép az emberi világfelfogást, világnézetet tükrözi. „A frazeologizmusok a világ interpretációjáról és az adott nyelvben rögzült emberi értékekről tanúskodnak. A frazeologizmusok olyan tulajdonságokat fejeznek ki, amelyeket relevánsnak lehet tekinteni az adott nyelv-, kultúrközösség számára. A lexikalizált frazeologizmusok korábbi világnézetet jeleznek, amely a régebbi VNYK-t tükrözi” (Bańcerowski 2008: 145). Ebből következik, hogy mind a frazeologizmusok, mind a metaforák a valóság felfogásának egyik alapvető módjai is.

A növény- és állatnevek magas száma a magyar és a lengyel frazeológiában nem véletlen, hiszen az ember a környezetében lépten-nyomon kapcsolatba kerül a különböző növényekkel és állatokkal. Megfigyeli a növények növekedését, alakját, élvezi azt a hasznot, amit nyújtanak, megfigyeli az állatok külső tulajdonságait, viselkedésüket. Különösen falusi környezetben a növényzet és az állatvilág az embert körülvevő környezet elválaszthatatlan része. Mindezek alapját képezik a frazeologizmusok, szólások, közmondások kialakulásának, tehát az emberi külsőt ábrázoló kifejezések szemantikai mezejébe beletartozhatnak a növények, állatok, valamint az egyes állatok testrészeinek és a növények különböző részeinek nevei is.

Jelen tanulmány fő célja az emberi külső ábrázolásának bemutatása a magyar és a lengyel frazeológiában. Elemzésük több szempontból is lehetséges, de ebben a cikkben az emberi külső ábrázolását helyezük előtérbe, amely leggyakrabban a növényekkel és állatokkal való összehasonlításokban figyelhető meg.

A legszembeütőbb fizikai tulajdonság az ember **magassága**, ezt mindkét nyelvben különféle fafajtákkal hasonlítják össze, itt természetesen nyelvenként eltérések tapasztalhatók. Általában az adott területen honos **fafajták** nevével találkozhatunk. A magyarban a magasságot a **fenyőhöz** – *Hosszú, mint a fenyőfa*, illetve a **jegenyéhez** – *Sudár, mint a jegenye* hasonlítják, a lengyelben pedig a **nyírfához** – *Wysoki jak brzoza* [Magas, mint a nyírfa] és a **nyárfához** – *Rosły jak topola* [Magas, mint a nyárfa], ami nem véletlen, hiszen a nyárfa nagyon magas, nagyon gyorsan növekvő fa.

A magyarban még előfordul a **csalán** – *Olyan már, mint a magos csalán*, ennek a lengyelben nincs megfelelője.

A fák nevén kívül más magas növények nevei is – **komló, borsó** – előfordulnak az összehasonlításokban, pl. a magyarban a *Termetes, mint a komlókaró* 'magas, nyurga ember', a lengyelben pedig *Wysoki jak chmielowa/grochowa tyka* [Magas és sovány, mint a komló/borsókaró].

A termethez kapcsolódnak azok a szólások, amelyek a **növekedés ütemére** mutatnak. Mindkét nyelvben, ha valaki vagy valami gyorsan nő, a gombához hasonlítják *Hamar nő, mint a gomba* = *Rośnie szybko jak grzyby*; *Nő (terem v. szapora), mint (eső után) a gomba* = *Wyrastać, jak grzyby po deszczu*; *Gombamódra szaporodik* = *Rozmnaża się jak grzyby* stb.

A magyarban a **gyors növekedést**, amely általában gyerekre jellemző, a **kender** növésehez is hasonlítják, pl.: *Nő, mint a kender*.

A magassághoz mindkét nyelvben más, negatív tulajdonságokat is társíthatnak. Magyarban a **hitványságot** vagy az **erőtleniséget** a magassággal társítják, pl.: *Rossz fű nagyra nő*, melynek jelentése az, hogy a hitványabb szaporább a jóra valónál; a magas termetű emberek gyakran nem érnek fel belső érték tekintetében az alacsonyakkal. A nagyra nőtt, haszontalan emberre pedig azt mondják, hogy *A paréj nő a legnagyobbra*.

A lengyelben pedig a magassághoz leggyakrabban a butaság társul, amelyet egyik esetben állathoz, a másokban növényhez hasonlítanak. Íme a példa: *Wysoki jak brzoza, a głupi jak koza* [Magas, mint a nyírfa, buta, mint a kecske], *Wysoki jak topola, a głupi jak fasola* [Magas, mint a nyárfa, buta, mint a bab].

Érdemes megfigyelni, hogy a lengyel nyelvben a magasság erővel is jár, amire a magyarban nincs példa. *Chłop jak dąb* [Legény, mint a tölgy], *Silny/krzepki jak dąb* [Erős, mint a tölgy] 'nagyon erős'. A magyar közmondás szerint nem a magas emberek az erősek, mert: *Amely karó magasra nő, ritkán szokott erős lenni*.

Magyar nyelvben a kistermetű személyt **maghoz, makkhoz** hasonlítják: *Apró, mint a mustármag*; *Akkora, mint a tökmag*; *Maknyi, makk ember*. Érdemes hozzátenni, hogy a szülők a kisgyermeküket **tökmagnak** nevezik.

A **mag, makk** és a **bimbó** lexéma más jellegű frazeológiai kapcsolatokban is szerepel: *Kicsiny a mustármag, de nagy a fája*; *Magról kel a cserfa is*; *Makkból lesz a tölgy is*. Ezek általában a növények fejlődésére utalnak, átvitt értelemben az emberre is vonatkoztathatjuk, hogyan lesz a kisgyerekből felnőtt: *Kisded*

bimbóból lesz a fontos körte; Parányi bimbó, nagy gyümölcs; A terebélyes rózsák is apró bimbókból erednek stb.

A lengyel nyelvben azok a szókapcsolatok, amelyek egyik komponense *mag*, inkább pejoratív kicsengésűek, pl.: *Dziadowskie, hyclowskie, sobacze, zlodziejskie itp. nasienie* [Koldus, sintér, kutya, tolvaj magja]; *Jakie nasienie*, taki też owoc [Amilyen mag, olyan a gyümölcs is], *Jakie nasienie*, takie korzenie [Amilyen a mag, olyan a gyökér] stb.

Egyes magyar kifejezések viszont arról tanúskodnak, hogy a növényneveken kívül az ember magasságát még állatnév is kifejezheti, bár ezek száma elenyésző. Az alacsony embert az **ülő kutyához** hasonlítják, illetve a tömegeből kimagasló egyént a **szamárhoz**. Íme a példa: *Akkora, mint a kutya ülve; Kilátszik, mint samár a nyájból*.

A következő kategória a **karcsúság**, amely általában pozitív jelentéstartalmú. Ebben az esetben feltétlenül szét kell választani a férfiakra és a nőkre vonatkozó hasonlatokat. A karcsú nőt mind a lengyelben, mind a magyarban egyrészt a **nádszálhoz**, másrészt **állatokhoz** (darázsához és özhöz) hasonlítják. A vékony, karcsú férfiakat a **nyárfához** (bár találtunk példát, amelyben a szólás nőre vonatkozott), illetve **spárgához** hasonlítják. Íme a példák: *Darászderekű = Cienka w talii jak osa; Karcsú, mint az őz = Zgrabna jak sarenka; Karcsú, mint a nádszál = Smukły jak trzcina; Cienki jak szparag* [Vékony, mint a spárga], *Smukły/a jak topola* [Sudár, mint a jegenyé]. A magyar nyelvben a *Karcsú, mint a retek* 'vastag' kifejezés pedig éppen az ellenkezőjét jelenti.

Annak ellenére, hogy a **soványság** kategóriában, amely általában negatív jelentéstartalmú, teljes egyezést nem találunk a két nyelvben, mégis van hasonlóság a kifejezésekben, hiszen gyakori a **karó, kóró, fahasáb, fadarab** szavak előfordulása, így a magyarban a növénynevek közül az alábbiak fordulnak elő: *Sovány, mint a kóró; Olyan (száraz), mint a kóró* 'nagyon sovány, kiaszott ember', *Olyan, mint a kopogó fa* 'nagyon sovány', *Sihár, szikár (száraz), mint a nád* 'nagyon sovány, szikár ember', *Sovány, mint a paszulykaró* 'sovány és hórihorgas személy, különösen nő'.

A lengyelben is hasonló módon fejezik ki a soványságot: *Chudy jak szczapa* [Sovány, mint a fahasáb], *Chudy jak patyk, tyka* [Sovány, mint a fadarab, karó], *Chudy jak wiór* [Sovány, mint a forgács] 'nagyon sovány, túlzottan karcsú'.

A magas, sovány nőt a lengyel nyelvben úgy jellemzik, hogy: *Sucha wierzba* [Száraz fűzfa], ami régi kifejezés; a sovány férfi pedig *Wygląda jak szczypiorek* [Úgy néz ki, mint a metélőhagyma].

Az összegyűjtött anyag azt mutatja, hogy a szóban forgó nyelvekben a soványság a következő **állatokhoz** illetve **madarakhoz** való összehasonlításokban is előfordul: *Sovány/nyúzott, mint az agár; Olyan, mint az agár = Chudy, wyciągnięty jak chart; Olyan, mint a gebe csikó = Chudy jak szkapa; Olyan, mint a görény; Olyan sovány, mint a bőregér; Olyan, mint a*

nyúzott macska; Olyan sovány, mint a téli nyúl; Olyan, mint a cinege; Olyan sovány, mint a szárcsa; Olyan, mint a giliszta; Olyan, mint a pióca stb.

Szembetűnő az a jellegzetesség, hogy a magyarok sokkal több állatot tekintenek tipikusan soványnak, ezért ennek a külső tulajdonságnak az ábrázolása több állatnévvel kerül kifejezésre.

A lengyelben viszont csak elenyésző azoknak a hasonlatoknak a száma, amely a soványságot az állatokhoz hasonlítja, pl. *Wyglądać jak szczur* [Úgy néz ki, mint a patkány], *Istna wydra* [Tipikus vidra].

Kövérség kifejezésében, amely általában pejoratív jelentéstartalmú, a magyar és a lengyel nyelv igen sok hasonlóságot mutat, tehát a kövér férfit mindkét nyelvben a **disznóhoz** és a **medvéhez** hasonlítják. Érdemes hozzátenni, hogy a lengyel nyelvben az elhízott embert még a **bikához** vagy az **elefánthoz** hasonlítják, a magyarban pedig **lúdhoz**, **juhászkutyához**, **tökhöz**. Íme a példa: *Kövér, mint a disznó = Tłusty, spasiony jak wieprz; Disznó = Wieprz; Mackó alkat = Miś; Kövér, mint a bika = Gruby byk; Vaskos, mint a bika = Tęgi byk; Gruby jak słoń* [Kövér, mint az elefánt], *Kövér, mint Márton lúdja, Karcsú, mint a juhászkutya, Kövér, mint a tök.*

Az elhízott nőt mindkét nyelvben elég gyakran a **tehénhez** hasonlítják. A lengyel nyelvben még a **nőstény elefánthoz** is: *Tehén = Krowa; Słonica* [Nőstény elefánt].

A nők nagy méretű kebleit a tehén **tögyéhez** [...] hasonlítjuk: *Nagy tögyei vannak – Ma duże wymiona.* De a lengyel nyelvben a tacskozó vagy spániel füleit [...] is használjuk ennek a testrésznek a jellemzésére: *Uszy jamnika lub spaniela* [Tacskozó vagy spániel fülek]. Magyarul pedig a formás és méretes melleket a madarak **begyéhez** [...] hasonlítják: *Bögyös csaj* (Dziewońska-Kiss 2010: 75).

Érdekes, hogy mind a magyarban, mind a lengyelben a **sovány** embert gyakran a különböző **halfajtákkal** hasonlítják össze. Íme a példák: *Sovány, mint a csuka; (Olyan) sovány, mint a kárász; Olyan sovány, mint a sügér; Sovány, mint a hering = Chudy jak śledź; Wyglądać jak śledź wymokły* [Úgy néz ki, mint az ázott hering], *Wyglądać jak śledź holenderski* [Úgy néz ki, mint a holland hering]. A **kövérséget** viszont csak a magyar nyelvben, például: *Kövér, mint a harcsa; Olyan kövér, mint a potyka.* Hozzátehetjük, hogy a lengyel *Gruba ryba* kifejezés [Kövér hal] a befolyásos, fontos emberre utal.

Mint ismeretes, a **szépség** szimbóluma kizárólag a **virág**, főleg a **rózsa**: *Szép, mint liliumok közt a piros rózsa; Szép, mint a pünkösdi rózsa; Sárón rózsája = Róża Saronu; Olyan a lány, mint a rózsa = Dziewczyna jak róza; Szép, friss, mint a rózsa = Piękny, świeży jak róza.*

A magyar nyelvben a csúnyságot a **lúd**, a **pulyka** és a **majom** állatnév konnotálja, a lengyelben **majmon** kívül még **varangyos béka** is szerepel az összehasonlításokban. Ezeket a kifejezéseket főleg csúnya nőre vonatkoztatják, a csúnya férfit majomnak, csimpánznak illetve gorillának is szokás nevezni.

Olyan, mint a lúd a hattyúk között; Szebb a páva, mint a pulyka; Ropucha [Varangyos béka], Majom = Malpa; Csimpánz = Szympanz; Gorilla = Goryl.

Lengyel nyelvhasználók a csúnyaságot még az alábbi módon is kifejezhetik: *Móglby go nad prosem postawić [Köles fölé lehetne állítani], Choć w konopiach postawić [Bár kender közé lehetne állítani],* amelynek jelentése 'olyan csúnya, hogy még madárijesztő sem lehetne.

Mindkét nyelvben az átlagos, elgyötört, rosszul kinéző nőt **egérhez** és **tyúkhöz** hasonlítják: *Szürke egérke = Szara myszka/Szara mycha; Olyan, mint az azótt tyúk = Wygląda jak zmokła kura; Úgy néz ki, mint a döglött tyúk = Wyglądać jak zdechła kura.*

Mind a magyar, mind a lengyel frazeológiában szép számban szerepelnek olyan kifejezések, amelyek az emberi arc formáját, jellegzetességeit ábrázolják. Például az az ember, akinek az arca hosszúkás formájú, mindkét nyelvben *Lóarcú = Końska twarz,* akinek csúnya az arca, az *Majom arcú = Malpia twarz.*

A furcsa, buta vagy bamba arckifejezést mindkét nyelvben a következőképpen fejezzük ki: *Birkaképű = Barania mina; Disznóképű = Świński ryj/Świńska morda.*

A vizsgált nyelvekben az arc színét a különböző gyümölcsök színeivel és virágokkal azonosítják, például: *Úgy nyílik az orcája, mint a bazsarózsa; Piros, mint az alma = Czerwony jak jabłko; Piros, mint a rózsza = Czerowna jak róza; Az arca mint a rózsza = Policzki jak róże; Piros, mint a paradicsom = Czerwony jak pomidor; Olyan piros lett, mint a pipacs = Czerwony jak mak; Elvörösödött, mint a cékla = Czerwony jak burak; Hamvas, mint az őszibarack = Brzaskwiniowa cera; Ma policzki, usta jak jagoda [Az arca, szája, mint az áfonya], Buzia jak malina [Az arca, mint a málna], Zaczzerwieniła się jak piwonia [Elvörösödött, mint a pünkösdi rózsza].*

A sápadt arcszín jelölésére a **tök** és **kukorica** lexémák fordulnak elő: *Olyan sápadt, mint a cseppentett tökmag; Szép, mint a tejbe tök; Sápadt, mint a kukoricamálé; Sárga, mint a tökvirág.*

Néhány összehasonlításból világosan kitűnik, hogy a nyelvhasználók az arc különböző részeit is a **növényekkel** illetve **állatokkal** asszociálják.

Az ember különösen nagy orrát a magyarban és a lengyelben is a **krumplihoz** és az **uborkához** hasonlítják. Az ember ferde orrát a magyarban éppúgy, mint a lengyelben a **ragadozó madarak csőréhez** hasonlítják, tehát mindkét nyelvben megvan a **sas**, **kacs**a és **karvaly** csőréhez való hasonlítás. A lengyelben ezen felül megtalálható még a **héja** is. Íme a példák: *Krumpliorra van = Ma nos jak kartofel; Olyan az orra, mint a sós uborka = Ma nos jak ogórek; Sasorrú = Orli nos; Karvaly orrú = Krogulczy nos; Kacsasorrú = Kaczkowaty nos/Kaczy nos; Jastrzębi nos [Sólyomorrú].*

A vizsgált nyelvekben a fáradtságtól (vagy túlzott alkoholfogyasztástól) piros szemeket a **(házi)nyúl** szeméhez hasonlítják: *Piros a szeme, mint a nyúlnak = Oczy jak u królika,* az apró szemeket pedig sértő módon a

disznóéhoz – *Disznószemű* = *świńskie oczka; świńskie ślepia*. A meglepődést, csodálkozást tükröző szem viszont olyan, mint a **bocié**: *Boci szemek – cielece ślepia*, a düllelt szem pedig olyan, mint a **halé** – *Halszemű* = *Rybie oczy*.

A lengyel nyelvben még a **marha** és a **béka** szemével való összehasonlításokat is találunk, például: *Wolowe oczy* [Marhaszem], *Żabie oczy* [Békaszem].

A magyar nyelvhasználók a széles emberi száját a **harcsa** *Olyan a szája, mint a harcsának/Harcsaszájú* szájához hasonlítják a lengyelek pedig az **uborkához** *Usta jak ogórki* [A szája, mint az uborka]. Mindkét nyelvben a túlzottan nagyméretű emberi fogakat gyakran a **lovak** fogaihoz hasonlítják: *Lófogu* = *Końskie zęby*.

Az emberi haj ősz színét mindkét nyelvben ugyanúgy a **galamb**, a fekete színét pedig **holló** elnevezés konnotálja. Magyar kifejezésekben még a **csóka** madárnév is szerepel. A lengyelben vörös hajú embert a **mókus**, magyarban a **róka** elnevezés jelöli: *Fekete, mint a csóka; Olyan, mint a csóka; Ősz, mint a galamb* = *Siwy jak gołąb/Być siwym jak gołąbek; Hollófekete* = *Czarny jak kruk/Krucze włosy; Vörös, mint a róka* = *Rudy jak wiewiórka*; Mind a magyarban, mind a lengyelben a hosszú, hátul összefogott női haját lófaroknak nevezzük: *Lófarok* = *Koński ogon*. A rövid, tüskés haját pedig a sünhöz hasonlítják: *Süni haja van* = *Włosy na jeża*.

A szőrös férfit mindkét nyelvben a **majommal** azonosítjuk, a hegyes rövid szakállat pedig a **kecske** szakállával: *Szőrös, mint a majom* = *Zarośnięty jak goryl/malpa; Kecskeszakállú* = *Kozia bródka/Kozia broda*.

A hosszú, karcsú nyakú nőt mindkét nyelvben **hattyúval** hasonlítják össze: lengyelben még **gólya** is szerepel az összehasonlításokban. Íme a példák: *Hattyúnyaka van* = *Łabędzia szyja; Bocianowata szyja* [Gólyanyaka van].

A magyarban a túl hosszú kezekre azt mondjuk, hogy *Hosszú a keze, mint egy majomnak*, lengyelben, hogy *pók* 'olyan hosszú a keze, mint a póknak'. Közös a két nyelvben, hogy a szép, kecses, hosszú, formás női lábat hasonlíthatjuk az **őzek** vagy **gazellák** kecses lábához: *Gazellalábú* = *Ma nogi jak sarna/gazela*, a kevésbé szépeket a **kacsáéhoz**: *Kacsalábú* = *Ma nogi jak kaczk*. A lengyel nyelvben a hosszú és nagyon vékony lábakat még **gólyalábnak** is nevezik: *Bocianie nogi/Nogi bocianowate* [Gólyaláb].

Az összegyűjtött anyag elemzése az mutatja, hogy mind a magyar, mind a lengyel nyelv rendkívül gazdag az emberi külsőt ábrázoló frazeológiai kapcsolatokban. A nyelvi példák arra is utalnak, hogy a szóban forgó nyelvekben az axiológiai rendszer hasonló, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen egymással szorosan összefüggő fogalmakról van szó.

Jelen tanulmány főképpen a két nyelvben meglévő hasonlóságokat szándékozta bemutatni. Természetesen vannak mindkét nyelvben olyan frazeológiai kapcsolatok is, amelyek csak az egyik nyelv sajátjai, tehát nincs ekvivalensük a másik nyelvben. A példaként felhozott frazeologizmusokban az a világkép tükröződik, amelyik jellemző az adott kultúrára, az adott nyelvre és társadalomra.

Irodalom

- Bañcerowski, J. (2008) A föld nyelvi képe a magyar nyelvben. // A világ nyelvi képe. A világ mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban. Budapest, 237-246.
- Bańko, M (ed.) (2005) Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami. Warszawa.
- Bárdosi, V. (ed.) (2004) Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező szótára és fogalmi körű szótára. Budapest.
- Bartmiński, J. (2006) Językowe podstawy obrazu świata. Lublin.
- Dobrzyńska, T. (1994) Mówiąc przenośnie... studia o metaforze. Warszawa.
- Dziewońska-Kiss D. (2010) Állatnevek és állati testrészek a lengyel és a magyar nyelvi minősítésben. In: Bárdosi V. (ed) Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban. Budapest, 69-77.
- Krzyżanowski, J. (1972) Nowa księga przysłów polskich i wyrażen przysłowiowych polskich. Warszawa.
- Lakoff, G. – Johnson M. (1988) Metaforų w naszym życiu. Warszawa.
- Margalits E. (1995) Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest.
- O. Nagy G. (1966) Magyar szólások és közmondások. Budapest.
- Pajdzińska, A. (2006) Studia frazeologiczne. Łask.
- Rącz J. (2000) Állatnevek a botanikában. Magyar Nyelvőr, 124/3. 329-340.
- Rącz J. (2005) Növényekben a béka. Magyar Nyelvőr, 129/2. 186-202.
- Ráduly Zs. (2000) Nazwy zwierząt w wartościowaniu językowym. In: Polono – hungarica. Budapest, 315-320.
- Skorupka, S. (1977) Słownik frazeologiczny języka polskiego. Warszawa.
- Szemerényi Á. (2009) Szólások és közmondások. Budapest.
- Szymaczak, M. (ed.) (1981) Słownik języka polskiego. Warszawa.

Rövidítések és jelölések:

v. = vagy

VNyK = világ nyelvi kép

[] szó szerinti fordítás

= ekvivalens

‘’ jelentése